

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-Güz/Autumn, Sayı/Number: 33

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Etimoloğeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov

Anna Vladimirovna Dıbo (2013). Etimoloğeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, Astana: TOO - Prosper Print-, 616 s. ISBN: 978-601-7340-32-2.

Osman Kılıç

Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Gaziantep/Türkiye

e-posta kilicosmantr@gmail.com

orcid 0000-0003-0480-2935

Atıf

Citation

Kılıç, Osman (2023). Etimoloğeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov. *Dil Araştırmaları*, 33: 295-300.

Başvuru

Submitted

12.08.2023

Revizyon

Revised

25.09.2023

Kabul

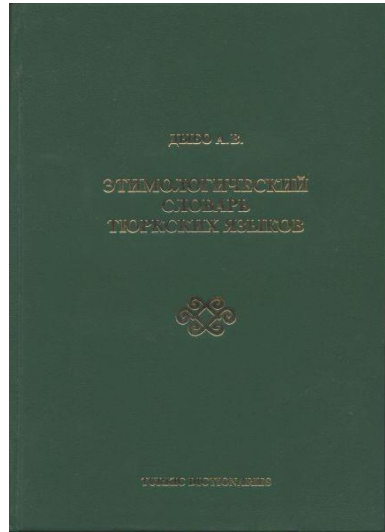
Accepted

03.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Sözcüklerin anlamı ve kökenine yönelik görüşler çok eski dönemlere dayansa da dillerin akrabalıkları konusu; son üç yüz yıldır dil araştırmalarının temel ve tartışmalı konularından olmuştur. Diller arasındaki bazı benzerlik ve ortaklıklardan hareketle dillerin akrabalığı konusu, dil tarihi araştırmalarına yönelik birçok kuram ve görüşün ortaya çıkmasına neden olmuş; bu durum dil araştırmalarına yönelik birçok bilimsel çalışmanın yapılmasına zemin hazırlamıştır.

Türk dili özelinde bu konuya yönelik son çalışmalardan biri de bu yazıda ele alınan “Etimoloğeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü)” adlı tematik etimoloji sözlüğüdür. Sözlüğün derleyicisi ve sözlüğü hazırlayan kişi dil bilimi ve

Altayistik çalışmalarıyla tanınan Rusyalı araştırmacı Anna Vladimirovna Dıbo'dur. Sözlük, 2013 yılında Astana'da basılmış olup 616 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmanın dili Rusça olup çalışmanın 587. sayfasından itibaren çalışmayla ilgili İngilizce özete de yer verilmiştir. Çalışmada sözcüklerin sıralanış biçimi İngilizceye göre yapılmıştır.

Kitabın kapak adı “Этимологический Словарь Тюркских Языков (Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü)” olsa da kitabın iç karafında “Этимологический Словарь Базисной Лексики Тюркских Языков (Türk Dillerinin Temel Sözcüklerinin Etimoloji Sözlüğü)” yazmaktadır. Sözlük; anlam temelli, semantik bir sözlüktür. Ayrıca Sevortyan'ın tamamlanmayan sözlüğünün devamı niteliğinde ek olarak hazırlanan bu sözlük için 9. cilt diye not düşülmüştür. Sözlük, Türk Akademisi Bilim ve Koordinasyon Kurulu'nun önerisi ve Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın destekleriyle hazırlanmıştır. Kitabın redaktörlüğünü Türk Akademisinin birçok yayımının da redaktörlüğünü yapan Raisa Muslimovna Agibayeva yapmıştır.

Sözlüğün bölümleri şu şekildedir:

- 3-15. arası ön söz
- 16-533. sayfaya kadar Swadesh'in 100 sözcükten oluşan listesindeki sözcüklerin,
- 534-556. sayfalar arası Yahontov'un Swadesh'in listesine önerdiği ek sözcük listesindeki sözcüklerin etimolojisi yer almaktadır.
- 557. sayfada sözlükte kullanılan kısaltmaların listesi bulunmaktadır.
- 558-576. sayfalarda kaynakça yer almaktadır. Eserin kaynakça bölümü Türkoloji araştırmaları için geniş bir kaynakça sunmaktadır.
- 577-585. sayfalar arası sözlükteki dil ve diyalektlerin kısaltmaları sıralanmıştır.
- 586. sayfada çalışmadaki dil bilgisi terimlerinin kısaltmaları bulunmaktadır.
- 587. sayfadan itibaren sözlükle ilgili İngilizce açıklamalar yer almaktadır.

Yazar, bu sözlükte karşılaştırmalı ve tarihsel dil bilimi ile dillerin gelişip ayrılaşma süreciyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Amerikalı dilbilimci Morris Swadesh'in temel sözcük listesindeki sözcüklerin Türk dili özelinde etimoloji değerlendirmelerini ve ortaklıkları esas almıştır. Bilindiği üzere Swadesh'in listesi, 100 sözcükten oluşmaktadır. Bu listedeki sözcüklerin tüm diller için temel sözcükler olarak değerlendirildiği, kültür öncesi dönemlere ait olabileceği ve bu sözcüklerin alıntı olma ihtimallerinin düşüklüğü genel kabul görmektedir.

Dıbo, eserinin uzun ön sözünde eserinin giriş bölümüyle ön söz bölümünü birleştirerek uzun bir şekilde Swadesh'in bu çalışmasının ve buna benzer çalışmaların dil akrabalıklarına yönelik önemli veriler sunabileceğini belirtmekte ve bu görüşü savunmaktadır. Yazar; çalışmasının ön sözünde uzman kişilerin varsayımlarına göre temel varlıkları belirten bu sözcüklerin (Swadesh'in listesi) alıntı olma olasılığının diğer sözcüklere oranla daha düşük olduğunu, bu durumun aynı kökten gelen ve birbirine yakın gelişim süreci gösteren veya göstermeyen dillerin sözlük yapılarının değişim süreçlerini ve değişim aralıklarını inceleme imkânı sunabileceğini dile getirmektedir.

Yakın dönemde toplumların birbiriyle iletişiminin artmasından dolayı dillerin alıntı sözcükler almasının düzensiz bir görünüme sahip olduğunu belirten Dıbo, yalnız Swadesh'in sözcük listesindeki gibi bazı sözcüklerin (küçük yer adları, zamir adları, insan adları, hayvan adları, doğadaki varlıkların adları, duyu fiilleri ve fiziksel etki fiilleri vb.) alıntı olma olasılığının düşük olduğunu; bu kelimelerin kültür öncesi dönemlerde de toplumların dillerinde olabileceğini söyler (Dıbo, 2013, s. 6).

Bu alt (temel) sözlük kategorilerinin -etkilenme olasılıkları daha düşük olduğundan- incelenmesinin diğer sözlük birimlerine göre bağımsız yapılabileceğini, bu durumun bir ana dilin en eski biçimlerinden bugüne sözlük birimlerindeki değişimleriyle ilgili bazı matematiksel istatistikleri ve hesaplamaları ortaya koymaya izin verebileceğini belirten yazar, ayrıca böyle bir temel listenin varlığından hareketle bir ana dilden birkaç akraba dile dönüşme süreciyle ilgili karşılaştırmalı-tarihî dil bilimi esasında bazı ayrıntıların üzerinde durup bazı tahminlerde bulunulabileceğini belirtir (Dıbo, 2013, s. 6).

Yazar ayrıca çalışmasının ön sözünde “Dil göstergesi, genellikle gösteren ve gösterilen olmak üzere iki yönü belirtir. Göstergenin iç anlamını oluşturan gösteren ve gösterilen arasındaki bağlantı somut bir dil geleneğine bağlıdır. Eğer bu durumdan hareket edersek diller arasındaki iki veya daha çok göstergenin –sözcüklerin ses benzerliği değil- (morfem, sözcük) bilimsel bir açıklamaya ihtiyacı olduğu anlamına gelmektedir. Birçok benzerliğin görülmesi ise tesadüf olarak açıklanamaz. Bu nedenle tarihî ve karşılaştırmalı dil bilimi diller arasında bu şekilde birçok benzerliğin olduğunu göstermektedir. Eğer bu göstergeler –az geçirgenlik- dilin alt sistemiyle ilgiliyse çok sayıdaki benzerliği tesadüf veya alıntıyla alınması gibi görüşlerle açıklamak kabul edilebilir değildir. O zaman söz konusu dillerin aynı kökenden geldiğini düşünmek gerekir. Bu ön biçimli (prototipik) dil, çeşitli derin yapıları ve sabit dizgileri içerdiğinden aracı/kurucu dil olarak kabul edilebilir. Kurucu dil yani derin yapıyı oluşturan dil, bu dil grubunun ilk dili kabul edilir ve bu ilk dilden türeyen dillere de akraba diller denir (Dıbo, 2013, s. 6).” diyerek bu tip temel sözcüklerin dil akrabalığı noktasında temel alınabileceği görüşünü sıkça yineler.

Bu görüşlerin yanında Dıbo, “Diller arasındaki ortak dil formları (morfem, yapı), dillerin evrimsel/dönüşümsel sürecini bize göstermekle beraber dillerin genetik akrabalığını da ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere dil ve dilin göstergeler sistemi sürekli değişmektedir. Değişim dil için gerekli bir özelliktir, çünkü donmuş bir dil sistemi değişen dünyada toplumun gereksinimlerini karşılayamaz ve iletmez. Yalnızca morfemler değil, ses yapısı (rekonstrüksiyonu) yöntemleri de ilk dilin morfemlerinin ses kabukları (örüntü/yapı) basitleştirilmiş bir biçimde dillerin ortak bir kökten geldiğini bize gösterebilir: Sanskritçe bh Yunanca ph Almanca b; Sanskritçe dh, Yunanca th, Almanca d, vb. (Dıbo, 2013, s. 6).” ifadeleriyle çalışmasının yöntem ve yapı biçiminin, düşünsel temelinin haklılığını sözcük ortaklıkları dışında da ortaya koymaya çalışmaktadır.

“Bununla birlikte, başka bir dil değişikliği türü de vardır. Bu göstergelerin çoğalmasdır. Yani, aynı anlamı ifade etmek için, dil birkaç eş anlamlı göstergeden (sözcükten) birini kullanabilir. Zamanla bu eş anlamlı sözcüklerden birisi (kara-siyah örneğinde olduğu gibi) daha yaygın şekilde kullanılabilir (Dıbo, 2013, s. 10).” sözleriyle ortak kökten gelen dillerin zamanla sözcük tercihlerinin değişebileceğini belirten yazar, Swadesh'in listesinden hareketle sözlüğünde ele aldığı 100 sözcükten 26 tanesinin Türk dilinin tüm lehçelerinde ortak olduğunu belirtmekte, bu sayısal azlığın nedeninin Bulgarcadan

(Çuvaşça) kaynaklı olabileceğini dile getirmektedir (Dıbo, 2013, s. 16). Bu sözcük ortaklıklarının değerlendirmesi yapılırken mevcut değerlendirmenin yanında Türk dilinin uzak lehçelerinden olan Çuvaşça dışındaki Türk lehçeleri arasındaki ortak sözcüklerin ortaklık oranına yönelik başka bir değerlendirmenin yapılması, çalışmanın amacına ulaşmasında daha verimli sonuçlar ortaya çıkarabilirdi. Dıbo, çalışma yönteminin geçerliliğini Türk yazı dilleri dışında Baltık ve Slav dilleri arasındaki ortaklıklar temelinde de değerlendirmiş ve buna çalışmasında yer vermiştir. Buna göre Swadesh'in listesinde yer alan 100 sözcükten Baltık dilleri arasındaki ortak sözcük sayısı 42 iken Slav dilleri arasındaki ortak sözcük sayısı 56'dır.

Dıbo, karşılaştırmalı-tarihî dil biliminde “glottokronoloji” adı verilen alt alanın ise ortak bir dilden dallanan dillerin bu ayrımı hangi zamanda gerçekleştirdiğini belirlemekle kullanıldığını ve dillerin temel kelime dağarcıklarının çözümlenmesi esasına dayandığını belirttikten sonra bu yöntemin çok kesin sonuçlar vermemekle birlikte, diğer kronolojik yöntemler ile birlikte kullanıldığında belirleyici olabileceğini ifade eder (Dıbo, 2013, s. 10).

Çalışmada her sözcüğün değil Swadesh ve Starostin tarafından temel sözcükler olarak nitelendirilen sözcüklerin alıntı olma ihtimallerinin düşüklüğüne sıkça atıf yapan yazar, sözcüklerin anlam süreçleriyle ilgili şu şekilde bir yöntem uygulanması gerektiğini belirtir: “Sözcük incelenirken ilk olarak sözcüğün biçimsel ve temel anlamını belirlemek gerekir, ikinci olarak sözcüğün eşzamanlı incelenmesi gerekir (Dilin tarihi semantik yapısı, fonetik değişim süreci dilin fonem kurulumuyla dilin derin yapısı benzer gelişim özelliği gösterir.) üçüncü olarak semantik ayrımı ve değişimi belirlemek. Dördüncü olarak -Apresyan, Melçuk ve Vejbitskoy gibi Rus dil bilimcilerin anlam bilimi kuramlarından da yararlanılabileceğini- anlam-metin kuramı temelinde değerlendirme yapılabilir (Dıbo, 2013, s. 11-15).” görüşleriyle sözcüklerin dil tarihi süreci içerisindeki durumlarının değerlendirilmesi gerektiğini de sözlerine eklemektedir.

Çalışmada ele alınan Swadesh'in sözcük listesi şu şekildedir:

1 we biz; 2 two iki; 3 I ben; 4 eye göz; 5 thou sen; 6 who kim; 7 fire ateş; 8 tongue dil 9 stone taş; 10 name ad; 11 hand el; 12 what ne 13 die ölmek; 14 heart kalp; 15 drink içmek 16 dog köpek; 17 louse bit; 18 moon ay 19 nail/claw tınak/pençe; 20 blood kan; 21 one bir; 22 tooth diş; 23 new yeni; 24 dry kuru; 25 liver karaciğer; 26 eat yemek; 27 tail kuyruk; 28 this bu; 29 hair saç; 30 water su; 31 nose burun; 32 not değil; 33 mouth ağız; 34 full tam 35 ear kulak 36 that o, şu; 37 bird kuş; 38 bone kemik; 39 sun güneş; 40 smoke duman; 41 stand durmak; 42 tree ağaç; 43 ashes kül; 44 give vermek; 45 rain yağmur; 46 star yıldız; 47 fish balık; 48 neck boyun 49 breast/chest göğüs; 50 leaf yaprak; 51 come gelmek; 52 kill ölmek; 53 foot ayak; 54 sit oturmak; 55 root kök; 56 horn boynuz; 57 fly uçmak, 58 hear duymak; 59 skin cilt; 60 long uzun 61 meat et; 62 road yol; 63 know bilmek; 64 say söylemek 65 egg yumurta; 66 seed tohum; 67 knee diz; 68 black kara/siyah 69 head baş; 70 sleep uyku; 71 bum yakmak; 72 earth toprak; 73 feather tüy; 74 swim yüzmek; 75 white beyaz; 76 bite ısırık; 77 fat yağ; 78 man erkek; 79 person kişi; 80 all tüm; 81 night gece; 82 see görmek 83 go/walk git/yürü; 84 warm sıcak; 85 red kırmızı; 86 cold soğuk; 87 woman kadın; 88 round yuvarlak; 89 yellow sarı; 90 lie yalan; 91 green yeşil; 92 cloud bulut; 93 big büyük; 94 bark kabuk; 95 sand kum; 96 good iyi; 97 many çok 98 mountain dağ; 99 belly göbek; 100 small küçük

Yazar Swadesh'in sözcük listesine ek olarak S. E. Yahontova'nın Swadesh'in listesi için önerdiği sözcükleri de çalışmasında ele almıştır. Yahontova'nın Swadesh'in listesi için önerdiği sözcükler ise şunlardır:

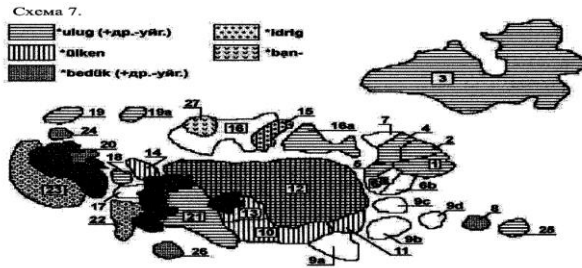
101 far, далекий uzak; 102 heavy, тяжелый ağır; 103 near, близкий yakın; 104 salt, соль tuz; 105 short, короткий kısa; 106 snake, змея yılan; 107 thin, тонкий ince; 108 wind, ветер yel; 109 worm, червяк; solucan, kurt; 110 year, год yıl

Sözcüklerin ortaklıkları ve kökenleri ele alınırken yazarın ilgili sözcüğün Türk dilinin her kolundaki biçimine yer vermeye çalıştığı görülmektedir. Sözcükler değerlendirilirken sözcükler yalnızca Türk dili bağlamında değil yer yer kuramsal Altay dilinden ve günümüzde Altay dilleri içinde değerlendirilen dillerden söz konusu sözcüklere yönelik sıkça örnekler ve açıklamalar verildiği de görülmektedir. Eser, bu yönüyle Altayistik hakkında da okuyucusuna bilgiler sunmaktadır.

Yazar, sözcükleri değerlendirirken yalnızca tek bir sözcük üzerinden değil ilgili kavram alanıyla ilgili diğer sözcüklerin kullanım alanlarına da yer vermiştir. Örneğin "büyük" sözcüğü için bazı Türk yazı dillerinde farklı sözcüklerin kullanıldığını görüldüğünü belirten yazar, Türk dillerinin geneline bakıldığında (Çuvaşça dışında) "büyük" için en yaygın kullanılan sözcüğün "uluğ" sözcüğü olduğunu, Bulgar dili (Çuvaşça) istisna oluştursa da mevcut durumda bu sözcüğün ortak sözcükler bağlamında Swadesh'in listesine dâhil edilebileceğini belirtir (Dibo, 2013, s. 136).

Yazar ayrıca "büyük" sözcüğü için kullanılan "ülken" sözcüğünün Türkmen ve Özbek ağzları çerçevesinde lehçe sınır çizgisi (isoglos) oluşturduğunu, "bedük" sözcüğünün Oğuz-Karluk bölgesinde kullanıldığını, "irik" (iri) sözcüğünün ise yaygınlık bakımından kendini Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Başkurdistan'da gösterdiğini, Tatar, Başkurt ve Kazak Türkçelerinde büyük için kullanılan "zur/zor" sözcüğünün Farsçadan alıntı olduğuna da madde başında yer vererek yalnızca sözcüğü değil kavram için kullanılan birçok sözcüğe yer vererek yazarın ayrıntılı bir çalışma ortaya koyduğunu söylenebilir (Dibo, 2013, s. 118-136).

Resim. 1

(Şema: Dibo, 2013, s. 135)

gösteren haritalara yer vermiştir. Ayrıca yazar çalışmasına Türk dilinin kollarının yayılımını gösteren bir de harita eklemiştir. Yalnız bu haritadaki sınırların daha belirgin ve ayrıntılı biçimde ele alınıp gözden geçirilmesi, çalışmanın güncelliği ve daha doğru sonuçlar ortaya koyması bakımından yarar sağlayacaktır.

Yazar; kavram alanını karşılamada çeşitlilik gösteren ve ilgili dil ögesinin yayılma alanını, dilsel sınırını (isoglos) oluşturan bu gibi sözcükler için çalışmasında bazı madde başlarının sıklıkla kullanıldığı yerleri

Çok sayıda çalışmanın yer aldığı bir kaynakça bölümüne sahip olan eserin kaynakça bölümü, aynı zamanda Türkoloji alışmaları için bibliyografik bir eser niteliğindedir. Türkoloji çalışmalarına yönelik birçok yabancı kaynağın yer aldığı kaynakça bölümünde Türkiye Türkolojisine ait eserlerin sayıca az olduğu görölmektedir.

Çalışmanın söz konusu 110 sözcüğün etimolojisi ve eserde kullanılan bilimsel yöntem bakımından başvuru kaynaklarından biri niteliğinde olduğu söylenebilir. Bu alışma, dil bilimsel temelde bu tür belirli alan ve temalardaki sözcükleri esas alarak dil araştırmalarının alt dallarına yönelik çalışmalara öncülük edebilir. Etimoloji gibi zor ve derin uzmanlık bilgisi gerektiren bir alanda bu çalışmayı hazırlayan Anna Vladimirovna Dıbo'ya teşekkür eder, çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

Vladimirovna Dıbo, A. (2013). *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, Astana: TOO -Prosper Print-.